

A magyar turkológia szerepe a magyar őstörténet, középkor és kora újkor kutatásában

A magyar őstörténet mint a hazai turkológiai kutatások elindítója

Vásáry István, az MTA rendes tagja

A 19. századig önálló turkológiáról nem beszélhetünk sem a magyar területeken, sem a korabeli Európában, jóllehet a 16–17. századi oszmán-török hódítások nyomán születtek már a törökök nyelvét és történetét taglaló munkák. Ugyanakkor a honfoglalás előtti magyar történelemnek – közkeletű de pontatlan néven az őstörténetnek – megvoltak a maga történeti narratívái a 11. századtól kezdve. Legjellemzőbb eleme ennek a hun–magyar azonosság tana, amely 11. századi gyökerekre visszanyúlva a 19. század közepéig uralta a magyar őstörténeti elképzeléseket. A hunok itt mint ősi keleti nép jelent meg, amelynek birodalma Attila 453-as halálával vége szakadt. Az oszmán kori törökség és az ősi hunok között semmilyen kapcsolat lehetősége nem merült fel.

A magyar reformkor kialakította a magyar történelem nemzeti narratíváját, amely előtérbe állította a magyar etnikum eredettörténetét. Bár a hun elmélet a reformkorban még megkérdőjelezhetetlen volt, de az 1850–1860-as években a magyar nyelv eredetkérdésének kutatása, döntő fordulatot nyert. 17–18. századi kezdetleges előzmények után, mind a finnugor, mind a török eredeztetés erőre kapott. Kezdetben a finnugor és magyar nyelvhasználati irány egyaránt elfogadható opciónak tűnt: a tudósok finnugor és török nyelvi oldalon egyaránt keresgéltek, Hunfalvy például a magyar nyelvet középúton képzelte el a finnugor és török nyelvek között, Budenz József 1862-ben felolvasott akadémiai székfoglalójának címe pedig „A török–magyar nyelvhasználat” volt.

Nálunk tehát a magyar nyelv és nép eredetének kérdése hozta be a török nyelvek iránti érdeklődést. A nagy úttörők, Hunfalvy Pál s Budenz József után és nyomán a következő nemzedékek finnugor és magyar nyelvészei közül nem egy szerzett turkológiai műveltséget is. Ekkor tűnt fel Vámbéry Ármin (1832–1913), akit méltán tartunk a magyar turkológia megalapítójának. Vámbéryt is, akárcsak két legjobb ifjúkori barátját és kortársát, Budenz Józsefet és Szilády Áront, a magyar eredetkérdés vezette a keleti nyelvek és kultúrák, s különösen a török felé. De míg Budenz esetében a turkológia csak rövid kirándulás volt, addig Vámbéry az életét szentelte ennek az alakuló tudománynak. Közismert az a nagy irodalmi polémia, amelyet az 1860–1870-es években Budenz és Vámbéry, illetve tanítványaik folytattak, s amely ugor–török háború néven híresült el a magyar tudomány történetében. Az előadás megkísérli a vitát a lehetőségig objektíven ábrázolni, s nem azon a leegyszerűsítő módon, ahogy szokás: Budenz „angyal” vs. Vámbéry „ördög”. Hangsúlyozza, hogy Vámbéry ötletei, majd annak nyomán Munkácsi és Gombocz munkássága tette lehetővé, hogy Róna-Tas András és Berta Árpád monumentális monográfiájukban (2011) már több mint 400 török eredetű jövevényszót tartson nyilván a magyarban. A magyar tehát egy olyan példátlan finnugor nyelv, melyben az évszázadokig, majdnem egy évezredig tartó magyar–török etnikai érintkezések nyomát egy hatalmas jövevényszó réteg őrzi a mai napig.

Újabb eredmények a magyar nyelv korai török jövevényszavainak kutatásában

Agyagási Klára, az MTA doktora

A magyar nyelv török jövevényszavainak kutatása másfél évszázados múltra tekint vissza. Reguly, Munkácsi és Budenz 1860-as évektől megjelent alapozó munkáit követően a téma Gombocz Zoltánnak az 1912-ben megjelent monográfiájával vált a nemzetközi érdeklődés tárgyává. Gombocz e művében török jövevényszavainak három rétegét határozta meg: 1. a honfoglalás előtti jövevényszavak csoportját, melyek forrásául a bolgár-török nyelvet jelölte meg; 2. az ún. középső réteget, melybe a kun-kipcsak átvételeket sorolta, és végül 3. a hódoltság kori oszmán-török jövevényszavak csoportját nevezte meg.

A következő összegzést Ligeti Lajos végezte el monográfiában (1986). Nyitva maradt azonban a kérdés, hogy hol és mely török nyelveket beszélő közösségekkel állt kapcsolatban az őshazáját elhagyó Kárpát-medencébe megtelepedő magyarság.

A donornyelvi problémát végül, számos más részletkérdés mellett, Róna-Tas András és Berta Árpád oldotta meg (2011). A magyarokkal kapcsolatban álló török közösségként a nyugati ótörököt nevezték meg, melynek nyelvileg domináns része ogur, kisebb egysége oguz és kipcsak típusú nyelvet beszélhetett. A szerzők 384 szó ogur és 35 kipcsak típusú nyugati ótörök szó eredetét ideig tartó, több lépcsős történeti viszony formájában valósultak meg.

Ezzel a véleménnyel látszólag élesen szembenálló álláspontra jutottak a legújabb régészeti kutatások (Komar 2018; Türk 2021): egyik fő állításuk az, hogy a magyarság vándorlása a 9. sz. elején indult meg az Ural keleti oldaláról. Rövid Volga menti tartózkodás után, ahol a népesség kettévált, még a 830-as évek előtt egyik csoportjuk nyugatra vándorolt, és a Fekete tenger előterében telepedett meg, majd innen a 890-es évek végén beköltözött a Kárpát-medencébe. Ez azt jelentené, hogy a magyarok elődei a 9. században mintegy 70 év alatt átvándoroltak a keleti Uraltól a Kárpát-medencéig. Ebben a rekonstrukciójában nem látszódik olyan idő és térség, ahol a sokrétű magyar-török nyelvi kapcsolatok megvalósulhattak volna. Nyilvánvaló, hogy ezt az ellentmondást valahogyan a jövőben értelmezni kell.

A következőkben az előadás azokat a lehetőségeket vizsgálja meg, melyek turkológiai részről ezt az ellentmondást feloldanák. Ilyen lehetne, hogy az ótörök fonológiai, időrendi és szemantikai alrendszeret megőrző magyar nyelv a Kárpát-medencében került volna intenzív kapcsolatba jelentősebb nyugati ótörök ogur nyelvvaltozattal beszélő népességgel. Mi szólhat amellett és az ellen, hogy a magyarok a Kárpát-medencében vették át az avaroktól vagy az avarok közé betelepült oguroktól többszáz török jövevényszavunkat.

Végül az előadás kitér azokra a további módszertani (areális nyelvészet, tipológia) és kutatási feladatokat, amelyek a turkológia előtt állnak, és segíthetik a kérdés megoldását. Ezek: 1. A magyar nyelv eddig e szempontból nem vizsgált részeinek (kihalt szavak, csak nyelvjárási szavak stb.) kutatása, 2. Az Árpád-kor török eredetű tulajdonneveinek teljes felülvizsgálata (személynevek, helynevek), 3. A csuvas nyelvtörténet és etimológia új és a magyar vonatkozásokra kitékintő vizsgálata, új csuvas etimológiai szótár, 4. A szláv nyelvek, és a dél-oroszországi helynevek korai török rétegének magyar szempontú elemzése, 5. A legújabb kitan kutatások eredményeinek bevonása.

A nyelv mint történeti forrás – a szociotörténeti nyelvészet hozzájárulása a régi török–magyar kapcsolatok kutatásához

Sándor Klára, az MTA doktora

A magyar nyelvre, illetve a magyar nyelvtörténetre a magyar turkológia mindig kiemelt figyelmet fordított: egyrészt a korai magyar történelem forrásaként kezelte, másrészt az érintkezésben résztvevő török nyelvek rekonstruálásához használta. E

munka fontos eredményeként lényegében tisztázódott, mely magyar szavak származnak török nyelvekből, ezen belül a honfoglalás előttről – természetesen kisebb változások várhatók még ezen a téren is, egyes etimológiák pontosabbá válnak, egyes szavak ki-, mások bekerülnek a 10. század előtti török kölcsönszavak közé, de a nagyjából egy évszázados kutatásokban alapvető változásokra már nemigen számíthatunk. Ez azonban nem jelenti azt, hogy már mindent tudunk a korai török–magyar kapcsolatokról, ellenkezőleg: a török–magyar kétnyelvűség(ek), a nem szókinccset érintő kölcsönzések, a nyelvcsere, a kétnyelvűség időszakai és kiterjedtsége kérdéseiről igen keveset tudunk. Előadásomban arról beszélek, hogy milyen új kérdéseket tehetünk föl a szociotörténeti nyelvészet eredményeire alapozva.

Török eredetű személy- és helyneveink (Tudománytörténeti áttekintés)

Baski Imre PhD

A magyar nyelv török eredetű tulajdonneveinek kutatása a magyar nyelvtudomány és turkológia egyik fontos területe. Előadásunk a kutatás főbb irányait és eredményeit foglalja össze, három kronológiai rétegre osztva: honfoglalás előtti, középső (10–14. század) és oszmán-török (15–17. század) rétegek. A tudománytörténeti áttekintés során kiemeljük olyan kutatók munkáját, mint Melich János és Gombocz Zoltán, akik jelentős mértékben hozzájárultak a névtudomány fejlődéséhez. A későbbi kutatók, mint Németh Gyula és Ligeti Lajos, tovább mélyítették ezeket az ismereteket. Az előadás a jövőbeni kutatási lehetőségeket is felvázolja, hangsúlyozva az interdiszciplináris megközelítést és a digitális eszközök alkalmazását.

A közép-ázsiai klasszikus török nyelv és irodalom kutatásának magyar hagyományai

Péri Benedek PhD

„A közép-ázsiai törökségnek ezresztendős múlttal dicsekedhető irodalma – azt mondhatjuk – még mindig olyan *terra incognita* a tudomány előtt, a melynek átkutatására és rendszeres megismertetésére mindez ideig senki sem vállalkozott sem nálunk, sem a külföldön. Nem csak hogy valamely szerény kísérlet igényével föllépő, bármilyen rövid, de az egészről áttekintést nyújtó vázlatot nem találunk, hanem – mondhatni – még előmunkálatokat is alig tudunk felmutatni ezen a téren. Ennek az irodalomnak megismertetése körül Európában még legtöbbet mi magyarok tettünk...”
Thúry József 1904-ben vetette papírra a fenti sorokat, melyek a közép-ázsiai török irodalomról szóló rövid összefoglalójának bevezetőjében láttak napvilágot, s melyek némi túlzással, a mai napig igazak. Igazak egyfelől azért, mert bár a csagatájnak is nevezett klasszikus közép-ázsiai török irodalmi hagyományról és a csagatáj irodalom lejegyzésére szolgáló nyelvről az elmúlt több, mint egy évszázad alatt sokat kiderített a tudomány, alapos, minden részletre kiterjedő monográfia a témáról nyugati nyelven azóta sem született, s igazak azért is, mert az elmúlt százhusz év jelentős tudományos eredményei közül számos magyar kutató nevéhez fűződik. Az előadás azt igyekszik összefoglalni és röviden bemutatni, hogy a 19. század közepétől, Vámbéry Armin munkásságától kezdve, a 21. század elejéig tartó időszakban magyar tudósok miként járultak hozzá a keleti török klasszikus irodalmi nyelv és a klasszikus irodalmi hagyomány megismeréséhez és megismertetéséhez.

A honfoglalás kori énekmondás kérdései

A honfoglalás korának énekmondóiról nem maradtak ránk közvetlen források, ennek ellenére közvetett bizonyítékok alapján egykori működésüket biztosra vehetjük. Magyar nyelvű epikus énekek a 15. század második felétől maradtak ránk, a 12. század végétől pedig krónikáink emlékeznek meg egyes epikus énekek létéről. Ezek témáját időnként éppen a honfoglalás időszaka és annak eseményei képezik, s aligha valószínű, hogy ezek az énekek másodlagosan, írott források alapján keletkeztek volna. Maga az énekmondás kifejezés kifejezetten régies, párhuzamai a török nyelvekben találhatóak meg. Ide kötődik az énekmondók ismert hangszerének, a koboznak az elnevezése is, amely honfoglalás előtti örökségünk az előadók hegedős megnevezéséhez hasonlóan. Eredeti szövegeket azonban továbbra sem ismerünk, de azt, hogy az énekmondás hogyan működött és miféle múltképet közvetített, azt éppen a török epikus énekek alapján érthetjük meg.

A magyarországi török hódoltsággal kapcsolatos legújabb történeti kutatások

Dávid Géza, az MTA doktora; Fodor Pál, az MTA doktora

A hódoltság koráról kezdetben kortárs történeti és irodalmi munkák értekeztek, hol tudományos igényvel, hol kevesebb hűségre törekedve. Először jezsuita szerzetesek írtak tudományos igényű munkákat, de török nyelvtudás hiányában. A magyar oszmanisztika atyjának Gévay Antal tekinthető, aki bécsi levéltárosként adott közre fontos dokumentumokat. Az érdeklődés a 19. század folyamán sem csökkent, de a turkológián belül önálló diszciplínává Fekete Lajos tette. Őt Káldy-Nagy Gyula követte. Hosszú ideig a forráskiadás állt a szakma homlokterében, majd egyre inkább a történeti megközelítés vette át ennek helyét.

Elmondható, hogy a ma itthon török történettel foglalkozó kutatók – egy-két kivétellel – a Török Tanszékről kerültek ki.

Az elmúlt pár évtizedben több témakörben folytak és folynak nagyobb méretű vizsgálódások: 1. az oszmánok magyarországi politikája; 2. a hódoltság népesedéstörténete; 3. a magyarországi oszmán várrendszer és hadszervezet; 4. a magyarországi oszmán vallási intézmények és épületek; 5. a mohácsi csata, annak elő- és utótörténete (beleérte a csatahely pontosabb meghatározását is); 6. a török összeírások feldolgozásán alapuló nagyszabású adatbázis létrehozása; 7. a magyarországi oszmán közigazgatás; 8. prozopográfiai kutatások; 9. diplomáciatörténeti tanulmányok (köztük az oszmán-magyar békeszerződések feldolgozása); 10. a szultáni tanács jegyzőkönyveiből a magyar vonatkozású parancsok kiadása és más forráspublikációk; 11. az oszmán vazallus államok rendszere; 12. Szigetvár ostromainak története és Szulejmán szultán turbéki mauzóleumának feltárása.

Komoly elmozdulás, hogy pár éve Isztambulban is működik magyar levéltári delegátus, illetve hogy állami támogatással igen nagy mennyiségű irat digitális másolata került Budapestre, kiegészítve és meghaladva a korábbi anyaggyűjtéseket.

A török hódoltság korának régészete és művészete

Gerelyes Ibolya PhD

Az elmúlt két évtizedben mind a két tudomány területén olyan új eredmények születtek, melyek átrajzolták, illetve módosították a hódoltságról korábban kialakított képet. Miközben tudásunk alapját továbbra is a történeti források jelentik, olyan új

interdiszciplináris módszerek alkalmazása vált lehetővé, melyek új eredményekhez vezettek.

A 16–17. századi oszmán művészet több úton ért el Magyarországra, és közismerten nemcsak a hódolt területre. Az oszmán udvari művészet legszebb alkotásai a főúri gyűjtemények generációkon át örökölt kincsei voltak Erdélyben és a királyi Magyarországon egyaránt. A megmaradt darabok története egyszersmind a tulajdonosok története is. Az előadás bemutatja hogyan vezet el bennünket a történeti források – ez esetben a végrendeletek és a hagyatéki leltárak, valamint a fennmaradt műtárgyak együttes elemzése – annak az összetett kérdésnek a megértéséhez, hogyan hatott az oszmán művészet a hódolt területen kívül.

A régészet elsősorban, bár nem kizárólagosan, a mindennapok világát tárja fel, annak viszont széles spektrumát képes megmutatni. A természettudomány módszereinek alkalmazása; mint például az anyagvizsgálatok, vagy a fémdetektoros keresések, korábban nem ismert utakat nyitottak meg. Az előadás néhány újonnan felvetődött kérdéskört szeretne kiemelni – ilyen téma a rác falvak lokalizálása. Ma fémkeresővel fellelt nagyszámú balkáni eredetű viseleti darab alapján, illetve az akce forgalom volumenének átgondolása a jelentős mennyiségű, korábban ismeretlen akce lelet tükrében.

Végezetül, de nem utolsósorban az összefoglalásból nem hagyható ki néhány kiemelkedő szakmai teljesítmény bemutatása; így az Esterházy gyűjtemény oszmán műtárgyainak feldolgozása és közreadása, a régészet területén pedig Szulejmán szultán szigetvári türbéjének feltárása.

Az együtturalkodás formái a török-mongol steppei hatalomgyakorlásban.

Analógia a korai magyar történelem értelmezéséhez

Ivanics Mária, az MTA doktora

Az előadás az Eurázsiai-sztyeppén létrejött nomád birodalmak hatalomgyakorlási mechanizmusát vizsgálja a mongol birodalmi hagyománytól kezdve az utódállam Arany Hordában, majd a belőle létrejött kelet-európai kánságokban (Kazán, Asztrahán, Krím). A nomád birodalmak tradicionálisan jobb és balszárnyra tagolódnak. Mindkét szárnyon együtturalkodók csakis Dzsingisz kán karizmáját hordozó vezetők lehetnek: kagán és kán. Az utódállamokban megmaradt a kettős rendszer, de a 14. század második felében a dzsingiszida kán mellett immár a legrangosabb nemzetség feje, a beglerbég jelent meg együtturalkodóként.

A 15. század elején a szárnyak fejlődése ketté vált. Az Ural folyótól keletre létrejött kánságokban konzerválódott a dzsingiszida kán és a beglerbég, míg a jobbszárnyon egy hármass rendszer, a kán-kalga-nureddin együtturalkodása vált meghatározóvá.

Emellett a kelet-európai kánságokban a kormányzásba bevonták a dinasztia négy ősi, országalkotó nemzetségének vezetőit, létrehozva ezzel egy négyes rendszert.

A hatalomgyakorlásnak az előadásban részletesen kifejtendő formái természetesen automatikusan nem alkalmazhatók a magyarság korai történetére, ugyanakkor, csak a steppei háttér ismeretében lehet előre lépni a magyarokról szóló források tudósításainak értelmezésében.

Párhuzamok *A mongolok titkos története* és a magyar krónikairodalom között: a vándorlás és az eskü motívumai

Birtalan Ágnes PhD

A Nagy Mongol Birodalom megalakulását (1206) követően a mongolság őrizte tovább a megelőző évszázadok nomád államalakulatainak hagyományát. A belső-ázsiai füves puszták és a peremvidék nagyállattartó lovas nomadizmusra épülő gazdasága sajátos anyagi kultúrát és szellemi műveltséget alakított ki. A bizonyítottan török nyelvű népeket (például a türkök és az ujugurok), a feltételezhetően mongol uralkodó elit által irányított törzsszövetségeket (például a xianbei), és a nyelvi azonosításukat tekintve máig vita tárgyát képező xiongnu és ruanruan államokat a belső-ázsiai természeti viszonyok által meghatározott életmód folytonossága kovácsolja egybe. Ez az életmód, mely a Nagy Mongol Birodalom ideológiájának egyik fő alapeleme lett – „a nemezfalú népek” országa – a török és más népek által uralt belső-ázsiai puszták öröksége. Korai (13. század közepe) írásos forrása, a belső keletkezésű krónika, *A mongolok titkos története* (jelenleg legrégebbi ismert változata kínai írással, de mongol nyelven maradt fenn). A krónika a közös, török-mongol nomád műveltség számos elemét tartalmazza, köztük több, a magyarok korai történetével párhuzamba állítható jelenséget is. Az előadásban két motívumot ismertetek, melyek rávilágítanak a nomád népek életének azonosságaira és különbségeire. Az egyik a szállás elhagyása, a hosszabb vándorlás leírása és mitológiai magyarázata, a másik a szövetségeket megpecsételő eskü módja és tárgyi világa.

Az Égisten és a korai törökség hitvilága. Az ősi magyar hitvilág lehetséges török kapcsolatai

Dallos Edina PhD

A magyar őstörténet-kutatás egyik nagy figyelemmel kísért területe a korai magyarok hitvilágának rekonstruálása. A bő egy évszázada folyó tudományos munkába a turkológia többféle ága is bekapcsolódott, a vallási és hiedelmi szókincs vizsgálatába a nyelvészek, a török népekre vonatkozó források filológiai elemzésébe a történészek, a jelenkori néprajzi adatok gyűjtésébe és feldolgozásába (amelyek analógiát nyújthatnak a kevés eredeti forrás kiegészítéséhez) pedig a folkloristák.

A szakirodalomban alapvetően két olyan vallástörténeti fogalmat találunk, amelyeket a kutatás a korai törökség mellett a honfoglalás előtti magyarságra is jellemzőnek tart: a sámánizmust és a tengrizmust. Mindkettőről elmondható, hogy definiálása, illetve lényegének megragadása is sokféle kérdést vet fel, ezek máig sem tekinthetők teljesen tisztázottnak. Forrásaink e korai időszakból csak a török nyelvű népekre vonatkozóan vannak, így e vallási formákat döntően ezekre az adatokra támaszkodva lehet vizsgálni.

Az előadás részletesebben azt a képzetet mutatja be – elsősorban írott források alapján –, amelyet az ótörök 'ég, Isten' jelentésű *täŋri* szó után a nemzetközi és hazai kutatásban is tengrizmusnak neveznek.

A magyar népzene honfoglalás előtti dallamairól

Sipos János PhD

A magyar őstörténet nyelvi és zenei szempontból sajátos kettősséget mutat: nyelvünk a finnugor nyelvcsaládba tartozik, míg népzeneink számos honfoglalás előtti rétege török népekhez kapcsolódik. Ez a jelenség korán felkeltette népzene kutatóink figyelmét; komoly elméleti kutatások indultak, és számos expedíciót is végeztek. Elég, ha itt megemlítem Bartók Béla 1936-os anatóliai gyűjtését, Vikár László és

Bereczki Gábor 1957–1978 közötti Volga-Káma-Bjelaja-vidéki kutatását, és a magam 1987-től máig végzett törökségi gyűjtéseit.

A kutatássorozat célja kezdetben a magyar népzene keleti kapcsolatainak feltárása volt, mely fokozatosan a soknemzetiségű Volga–Káma–Bjelaja terület areális népzenei kutatásává, majd a hatalmas eurázsiai területen élő török nyelvű és mongol népek dallamainak vizsgálatává szélesedett.

A török népzene kutatását külön is indokolja, hogy e népek régóta játszanak kiemelkedő szerepet Euráziában, és népzenejük összehasonlító feltárása nélkül e terület zenei világának megértése nem lenne lehetséges. Még tanulságosabbá teszi a vizsgálatot, hogy népzeneik bámulatos sokszínűséget mutatnak.

A munka során kirajzolódott a Kínától Kelet-Európáig terjedő, török és mongol népek lakta hatalmas terület egy zenei térképe. Előadásomban megpróbálkozom e népzenei csoportosításával, felvázolom a pentaton és nem pentaton területeket, és sorra veszem azokat a formákat, melyek a magyar népzeneben és egyes török, illetve mongol népzeneikben is megtalálhatók.